

Н. Л. БОСАКІВСЬКА ДИРЕКТОР – ДИРЕКТОРКА – ДИРЕКТОРША – ДИРЕКТРИСА?

При називанні жінок за професією чи родом занять іноді виникають сумніви, якій же з форм віддати перевагу – *лікар* чи *лікарка*, *адміністратор* чи *адміністраторка*, *ліфтер*, *ліфтерка* чи *ліфтеріша*, *директор* чи *директорка*, а, можливо, *директорша* чи *директриса*? Потрібно, однак, відмітити, що функціонування таких синонімів у сучасній мові не однакове. Якщо в діалектному та усному побутовому мовленні спостерігається тенденція до диференціації у вираженні назв за професією чи родом занять для чоловіків та жінок, то в кодифікованій літературній мові ця тенденція виявляється не так чітко. Тут досить широко використовуються ще назви у формі чоловічого роду на означення особи жіночої статі. Особливо характерні такі форми для наукового та офіційно-ділового стилів. Наприклад: «І завжди з ним була його дружина і вірна супутниця Єлизавета Іванівна, *лікар* експедиції» (ж. «Радянська жінка»), «Завдяки *скульпторові* Галині Кальченко і *архітекторові* Анатолієві Ігнатенку на площі, названій ім'ям Лесі Українки, славна поетеса, як і мріялось їй, нині в *крицю сповита*, стоятиме, поки буде життя на землі» («Літературна Україна»); «А вона в тебе що за птиця? *Агроном*» (Збанацький); «Чимало ж бо добрих справ, здійснених задумів зв'язано з її іменем, — з повагою говорить про Стемпінську *директор* 69-ї школи Анастасія Михайлівна Білова» («Радянська освіта»).

Однак під впливом усного побутового мовлення у кодифікованій літературній мові постійно зростає кількість нормативних номінацій на означення особи жіночої статі за її фахом чи родом занять з суфіксом *-к-а*. У цьому переконують нас дані сучасних словників, тексти художніх та публіцистичних творів. Якщо, наприклад, у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка таких назв на означення особи жіночої статі за родом занять засвідчено 63, то в шеститомному «Українсько-російському словнику» їх уже налічується понад 500, а у перших п'яти томах тлумачного «Словника української мови» — понад 300. При цьому треба підкреслити, що тлумачний словник реєструє цілий ряд іменників з суфіксом *-к-а* на означення жінок за професією та родом занять, яких не подавав шеститомний словник. Пор., наприклад, хоча б такі слова, як *абітурієнтка*, *автомобілістка*, *агрономка*, *адміністраторка*, *акордеоністка*, *аптекарка*, *бавовнярка*, *бандуристка*, *бетонярка*, *бригадирка*, *ватерполістка*, *воротарка*, *гандболістка*, *гіпнотизерка*, *декламаторка*, *експедиторка*, *заводчанка*, *заробітчанка*, *інженерка*, *каменярка*, *кахлярка*, *клеєварка*, *комісарка*, *композиторка*, *квітникарка*, *катівка*, *керамістка*, *керівничка*, *кіоскерка*, *клавесиністка*, *коноплярка*, *конспіраторка*, *космонавтка*, *кастелянка*, *костюмерка*, *легкоатлетка*, *літераторка*, *ліфтерка*, *малярка*, *монотипістка*, *меблярка*, *меценатка* та ін.

У тлумачному словнику чимало таких слів кваліфікується вже як нормативні, тоді як у шеститомному «Українсько-російському словнику» вони розглядалися ще як розмовні (пор. *агітаторка*, *дипломантка*, *ініціаторка*, *інспекторка*, *інструкторка*, *кондукторка*, *контролерка*, *коректорка*, *кулінарка*, *музикантка*, *організаторка* тощо). Разом з тим тут слід вказати і на деяку непослідовність у тлумачному «Словнику української мови», який, реєструючи іменник *математичка* як нормативну форму, не фіксує однотипної назви *історичка*. Обидва іменники (а також *фізичка*, *хімічка*) в шеститомному «Українсько-російському словнику» засвідчені як розмовні відповідники до чоловічих назв.

З сумнівом сприймається і вказівка на загальноновживаність та нормативність у кодифікованій літературній мові іменника *математичка*¹, який має все ще розмовний відтінок (пор. нейтральні описові назви: *викладач математики*, *вчителька математики*)².

¹ «Російсько-український словник» (К., 1968) вміщує іменник *математичка* з позначкою «разг.» (т. 1, с. 656), Такою ж позначкою супроводяться у цьому ж словнику й іменники *фізичка* (т. 3, с. 600) та *хімічка* (там же, с. 620).

² Іменник *математичка* не є нормативним і в сучасній російській літературній мові. Див.: «Словарь современного русского литературного языка». Т. 6. М.—Л., 1957, с. 692, де цей іменник подано з позначкою «разг.».

Сфера функціонування іменників, які не є загальноживаними, у яких ще виразно відчувається відтінок розмовності (пор. *бухгалтерка, директорка, декламаторка, завідувачка, інженерка, лекторка, медичка* та ін.) і які в сучасних словниках української мови вміщені з вказівкою на їх розмовний відтінок, в сучасній українській літературній мові обмежена. Виправданим є їх уживання в художньо-белетристичному стилі літературної мови, де такі утворення використовуються для створення розмовного колориту. Наприклад: «Що перед ним не *прокурорка*, Порфірові це стало ясно одразу» (Гончар); «Біля ліжка сиділа бабуся в білосніжній хустині і такому ж фартушку. — *Фельдшерка*, — показала на неї господиня» (Райгородецький); «*Директорка* похитувала усміхненим обличчям» (Коротич).

Частина іменників на **-к-а** перебуває на межі, яка розділяє агентивні назви розмовного характеру і нормативні утворення кодифікованої мови. Словники сучасної української літературної мови їх ще не реєструють, проте вони широко побутують в усному мовленні і фіксуються на сторінках творів художньої літератури, періодичної преси. Наприклад: «Успіх кийвської *дискоболки*» («Радянська Україна»); «*Пікетажисток* тим часом уже кличе майстер» (Гончар); «*Прометристка* Г. Журавльова і скловар А. Рогов прийшли на арматурно-ізоляторний завод порівняно недавно, проте вже досконало опанували «секрети» своєї професії» («Україна»); «І вже коли *дикторка* із щасливою усмішкою повідомила про космонавтів, про їхні сім'ї, про батьків, і вийшло, що це ж таки вони, Михайло Якович і Мотрона Павлівна, Петрові батьки з села Маріївки Смілянського району, — Михайло Омельченко підвівся і торкнув рукою плече баби Мотрі...» («Літературна Україна»); «А це ж, як правило, *кранівниці, штукатурниці, дизелістки*» («Літературна Україна»); «Бабуся показала на доріжку, де тренувалися *бар'еристки*» («Україна»); «Тоненька, як гнучка берізка, Зів'яла, бо палить — страх»; «Ходить *дефектоскопістка* По трубах на каблучках» (Драч); «Час ущільнюється, епохи зблизились, — завчено говорить *екскурсоводка*» (Гончар).

Слід, однак, відзначити, що не всі такі утворення із суфіксом **-к-а** заслуговують на право вживання в кодифікованій літературній мові, зокрема ті, які побутують у вузьких соціальних сферах і ще не втратили розмовного чи стилістично зниженого відтінку (напр.: *археологічка, завпедка, мовничка, природничка, філологічка* та ін.). Втрачаючи нейтральність, такі іменники часто набувають експресивного забарвлення. Нормативними як в усній, так і в писемній формі сучасної української літературної мови треба вважати агентивні назви у формі чоловічого роду або ж форми типу *вчителька географії, викладач мови, жінка-археолог* та ін. Наприклад: «То він жартував, ваш партизан, — весело каже одна з *жінок-археологів*» (Гончар); «Перед читачем постає образ талановитої *жінки-скульптора...*» (ж. «Дніпро»).

На означення особи жіночої статі за її фахом чи родом занять у розмовній мові використовують іменники з суфіксом **-ш-а**. Однак для української літературної мови такі утворення не характерні. Словники фіксують їх обмежено³. Дехто з мовознавців кваліфікує цей суфікс як формант, що використовується для утворення лише назви дружини особи, яка займає певне службове становище⁴. Більш слушним є твердження, що іменники з цим суфіксом мають подвійне значення: одні з них вживаються на означення осіб за професією чи діяльністю, інші означають дружину особи, яка має певну професію⁵.

Більш давніми є іменники з суфіксом **-ш-а**, що виконує андронімічну функцію. У такій функції виступає суфікс **-ш-а** в іменниках *економша, гетьманша, губернаторша, султанша, ханша*, які не побутують у сучасній мові через відсутність означуваних ними понять. Подібні утворення знаходимо лише на сторінках творів на історичну тематику. Наприклад: «Губернатор і *губернаторша*, генерал Багратіон-Шуйський і *генеральша* Багратіон-Шуйська

³ У шеститомному «Українсько-російському словнику» зафіксовано понад 30 іменників жіночого роду на **-ш-а**, з них третина — на означення агентивних та професійних назв. У сучасних словниках російської мови іменників з суфіксом **-ш-а** на означення особи жіночої статі зафіксовано понад 130. «Русско-украинский словарь» (К., 1968), наприклад, вміщує 110 іменників жіночого роду на **-ш-а** з них 6 належать до назв спільного роду. Майже всі ці назви є приналежністю розмовної мови.

⁴ «Сучасна українська літературна мова» за ред. І. К. Білодіда. Т. 2. К., 1969, с. 42.

⁵ Див.: Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. І. К., 1959, с. 231.

опинилися поруч з поштарем і швачкою Калмиковими» (Смолич).

Утворення на **-ш-а**, співвідносні з чоловічими назвами, що означають військове звання (*генеральша, капітанша, офіцерша* тощо), вживаються в сучасній мові лише в андронімічній функції. Наприклад: «Коли далекі *капітани* ведуть в Ла-Манші кораблі, тут *капітанші* ламлять стани, Пливають вітрильно по землі» (І. Драч). Такі іменники нерідко мають жартівливе забарвлення. Сфера їх поширення обмежується лише розмовним стилем української мови. Інші стилі більше використовують описові назви або утворення на **-к-а**, що не містять у собі розмовного відтінку. Інші іменники на **-ш-а**, такі як *бібліотекарша, дикторша, кореспондентша, ліфтерша* та ін., можуть вживатися і в фемінізуючій функції. Однак слід підкреслити, що всі ці утворення функціонують лише в розмовній мові.

З певною метою (для створення відтінку іронії, жартівливого забарвлення чи розмовного колориту) іменники на **-ш-а** інколи використовуються в текстах художніх творів. Але й тут вони виправдані лише у мові дійових осіб. Напр.: «Якби *інженерша* або *лікарша*, то не побракував би. Людину не побачив» (Тютюнник). Тлумачний «Словник української мови» вказує на подвійну (андронімічну та фемінізуючу) функцію суфікса **-ш-а** лише в іменникові *директорша* разом із вказівкою на розмовний характер цього утворення. Отже, правомірним є вживання деяких іменників на **-ш-а** в їх андронімічній функції у розмовному стилі сучасної української літературної мови, у функції фемінізуючій таких утворень треба уникати.

До непродуктивних утворень належать і агентивні назви з запозиченим з латинської мови суфіксом **-ис-а**⁶, який засвідчено лише в кількох іменниках (*абатиса, актриса, директриса, кіноактриса, лектриса*). Кожен з цих іменників (за винятком *абатиса*) має синонімічне утворення з суфіксом **-к-а** (пор. *акторка, лекторка, директорка*). Хоча спостерігається і деяка непослідовність у словниках сучасної української літературної мови, де поряд з синонімічними утвореннями *актриса* — *акторка* не вміщено аналогічного відповідника на **-к-а** (*кіноакторка*) до іменника *кіноактриса*.

Іменник *директриса*, як свідчить тлумачний «Словник української мови», у кодифікованій літературній мові використовується як математичний термін.

Слова *лектриса*, а також *директриса* у значенні агентивної назви є застарілими і сучасній літературній мові не властиві. Усне мовлення для створення експресивного забарвлення зрідка послуговується утвореннями на **-ис-а**, але вони не є загальноновживаними, їх поширення обмежене вузькою сферою розмовної мови, а в кодифікованій літературній мові вони сприймаються як застарілі і непродуктивні. Вживання таких іменників у сучасній російській мові, яка сприяла поширенню відповідних форм в українській мові, обмежене. Назви на **-ис-а** поступово втрачаються і в російській мові⁷.

Отже, на означення особи жіночої статі нормативним для сучасної української літературної мови є іменник *директор*. У розмовному стилі допускаються форми *директорка, директриса, директорша*. Останні два утворення містять не властиві українській мові форманти, а тому їх варто уникати як у писемній, так і в усній літературній мові.

⁶ Цей суфікс трапляється в деяких словах тільки східнослов'янських мов. В інших слов'янських мовах такі утворення не зафіксовані. (Див.: Ковалик І. І. Питання слов'янського іменного словотвору. Львів, 1958, стор. 93).

⁷ Див.: Русский язык и советское общество. Словообразование современного русского литературного языка. М., 1968, с. 211.